

MÍKEL DE EPALZA FERRER
(1938-2008)

Va emprendre el seu últim i definitiu viatge l'arabista Mikel de Epalza, d'arrels bilbaïnes per part de pare, i mallorquines, per part de mare, reconegut i apreciat en els àmbits universitaris i de la cultura catalana per les seues aportacions relacionades amb la figura d'Anselm Turmeda, al coneixement de la toponímia àrab i a la història del període musulmà a Catalunya, així com per les seues aportacions essencials per al coneixement dels moriscos i de l'islam d'Al-Andalus i més recentment per la seua traducció de l'Alcorà al català. El savi mestre Mikel de Epalza ens ha deixat al desembre de 2008, com a conseqüència de l'evolució de les lesions que va patir en un desgraciat accident que va tenir quan tornava amb la seua esposa, la també catedràtica arabista María Jesús Rubiera Mata, des de la Universitat d'Alacant a Busot, on residien, en un viatge el 6 de maig de 2008.

D'aquesta manera, fa uns mesos vàrem acomiadar a qui ha estat el mestre de diverses generacions d'arabistes i islamòlegs a Alacant, investigador infatigable, que ens ha deixat més de quatre-centes investigacions entre articles i llibres. La seua aportació al coneixement de la cultura andalusina, de la catalana medieval, així com de les tunisenca, algeriana i espanyola d'èpoques moderna i contemporània ha estat d'importància cabdal en la segona meitat del segle xx.¹

Mikel de Epalza va venir al món a Pau (França) el 18 de febrer de 1938, on la seua família s'estava com a conseqüència de l'exili al qual es va veure forçada durant la Guerra Civil, a causa de la seua proximitat i directa implicació amb el nacionalisme basc. A aquesta ciutat del sud de França, de la qual guardava escassos però bells records d'infantesa, va realitzar els seus primers estudis, i per això el francès i l'espanyol foren les seues llengües maternes; gaudia de parlar en aquesta llengua germana, el francès, amb un perfecte accent i amb un extraordinari coneixement de la cultura francesa, adquirit en els anys d'escola, però també en les lectures que va freqüentar al llarg de tota la seua vida.

Anys després, en 1948, el seu pare va poder tornar a Espanya i, després d'obtenir plaça d'enginyer agrònom de l'Estat, va ser destinat a Mallorca. La família es va traslladar a l'illa quan Mikel tenia 10 anys, i hi va fer els seus estudis de batxillerat. Amb posterioritat, va iniciar carrera religiosa en els jesuïtes, professant com a tal, però va refusar el que hauria estat una lògica consagració sacerdotal. En aquest període de la seua joventut va estudiar Filosofia (1961), estudis que va acabar a Barcelona, a la universitat pública, en 1963. Va ser professor ajudant a la Universitat de Barcelona durant el curs 1964-65.

1. La realització d'aquest treball s'insereix dins del marc del Projecte DIGICOTRACAM, dins del Programa Prometeu de la Generalitat Valenciana per a Grups de Recerca d'I+D d'ExceHència, ref. PROMETEO-2009-042, i al si del Projecte IVITRA (<http://www.ivitra.ua.es>).

Seguirà els cursos de Filologia Àrab a la Universitat de Barcelona, on va conèixer i va tractar el Pare Félix María Pareja, que serà el seu mestre en «Islamologia», denominació amb la qual el P. Pareja va anomenar el coneixement de l'islam com a religió, cultura i història. Allà serà un deixeble atípic de Joan Vernet i Leonor Martínez, mestres d'incomptables generacions d'arabistes, va coincidir amb Julio Samsó i després amb Teresa Losada, i es va llicenciar en 1965 (amb Premi Extraordinari de Llicenciatura). Serà Vernet qui, ateses les seues preferències i coneixement sobre l'islam, li donarà com a tema de Tesi Doctoral la traducció i estudi de la *Tuhfa*, de l'escriptor mallorquí Anselm Turmeda convers a l'islam amb el nom de 'Abdallāh al-Tarjumān, l'únic autor que en l'Edat Mitjana va deixar escrits en català i en àrab. La recerca de nous manuscrits de l'obra li va ocupar diversos anys, i aquesta *questa* o, més aviat, persecució del seu objecte d'investigació l'articularà posteriorment com un curs de Doctorat sota el títol «*Com fer una Tesi Doctoral*», d'enorme èxit entre els alumnes dels diversos doctorats de Lletres d'Alacant. Prenia com a base la seua recerca personal de manuscrits de l'obra per tota la Mediterrània àrab, i referia amb la seua habitual amenitat i saviesa de quina manera s'havien de sortejar els diferents esculls que ens trobem en el procés investigador i d'elaboració d'una Tesi Doctoral. Es doctorarà a Barcelona en 1967 amb aquesta tesi² (publicada a Roma, 1971,³ reeditada a Madrid, 1994⁴). Va rebre per la seua tesi el Premi Ciutat de Barcelona d'Investigació Literària de 1967.

A continuació va marxar a la Universitat de Lió de França (Lyon) on va ser professor mentre es llicenciava en Teologia (Lyon-Fourvière 1970). A Lió també va exercir com a professor de Secundària, i hi farà molts amics, de manera que podrà aprofundir en el coneixement de la història de la polèmica islamo-cristiana. En dues ocasions diferents em va comentar que, en aquest període, tenia un especial interès per estudiar en profunditat l'islam, així com les seues relacions i polèmiques amb el cristianisme al llarg de la història. Des d'aquesta època va conservar les seues bones relacions amb el P.I.S.A.I. (Pontificio Instituto di Studi Arabi e d'Islamistica) de Roma i la seua revista *Islamochristiana*.

Serà aquest un període accelerat de la seua vida, molt intens en treball, i en el qual forjarà les seues grans relacions d'amistat i científiques. Poc després viatjarà i serà contractat per la Universitat de Tunis (1971-1973). Llavors s'inicia una de les etapes més fecundes i apassionants de la seua vida. En els anys que s'estarà a Tunísia la seua personalitat deixarà una profunda petjada al país. Impartirà llengua i cultura espanyoles en la Universita de Tunis, i alhora aprofitarà per completar la seua formació arabística. Dotat de do de gent, Míkel d'Epalza es convertirà en un mite a Tunísia. Encara avui, entre els tunisencs cultes no és difícil trobar qui se senta orgullós d'haver-lo conegut personalment, o pels seus treballs erudits sobre els moriscos o la història moderna i contemporània tunisenques. A Tunísia descobrirà el potencial d'investigació que ofería el tema morisc. A Tunis havien emigrat gran nombre de moriscos valencians i aragonesos i moltes famílies conservaven memòria dels seus remots orígens espanyols i dels seus periples vitals després de l'expulsió. Acumularà publicacions sobre el tema, però també idees i documentació que després anirà treballant durant la resta de la seua vida investigadora, de manera que, des de llavors, els moriscos es convertiran en un dels eixos essencials de la seua investigació.

2. Míkel de EPALZA (M.E.): *La Tuhfa de 'Abdallah Al-Taryuman (Fra Anselm Turmeda). Resumen de la Tesis presentada para aspirar al Grado de doctor en Filosofía y Letras*, Barcelona, ed. Universidad de Barcelona, 1973, p. 21.

3. M. E. (ed. ár., trad. esp., estudio, notas, índices): *La Tuhfa, autobiografía y polémica islámica contra el cristianismo de 'Abdall h al-Tar um n (Fray Anselmo Turmeda)*, Roma, ed. Accademia Nazionale dei Lincei, 1971, p. 524.

4. M. E. (ed. ár., trad. esp., estudio, notas, índices): *Fray Anselm Turmeda ('Abdallāh al-Tarjūmān) y su polémica islamo-cristiana. Edición, traducción y estudio de la Tuhfa*, Madrid, ed. Hiperión, 1994, XXIV + 518 p.

Després d'aquesta fecunda estada a Tunísia, passa a impartir docència a Algèria (1973-74), durant prop de dos cursos a la Universitat d'Alger, i també en la d'Orà. Recentment he escrit sobre les aportacions de Epalza a la història d'Algèria i és difícil de concebre el que va poder arribar a desenvolupar en aquest breu període de temps, de relacions d'amistat i de contribucions a la investigació en la història conjunta algeriana-espanyola.⁵ Llavors obrirà un nou àmbit d'interès investigador: la història contemporània d'Algèria: tractats de pau hispano-algerians i hispano-turcs, l'emir Abdelkàder, però també els corsaris d'Alger en el s. xvii, d'origen morisc bona part d'ells, etc.

Compatibilitzarà el seu últim any a Alger amb docència setmanal a la Universitat de Barcelona. Llavors els superiors dels jesuïtes l'empenyen cap a horitzons diferents, insistint-li en obligacions i destins que no compartia Epalza. Per aquest motiu, en aquest període abandona La Companyia.

Ja amb una fama investigadora ben ferma dins de l'arabisme espanyol, en 1974 torna a Espanya per ser professor de la Universitat Autònoma de Madrid. Aquí fa amistat amb Pedro Martínez Montávez, qui encarregarà a Mikel durant diversos anys la Secretaria de la revista *Almenara* d'estudis contemporanis sobre el món araboislàmic. A partir de llavors, i al llarg de la resta de la seua vida, desplegarà les investigacions i les idees que ha vingut acumulant al llarg de tants anys de vida viatgera i de les seues múltiples i contínues relacions amb els més notables representants de la cultura tunisenca, algeriana, i també de l'arabisme francès i italià. A Madrid serà on coneixerà una altra jove arabista de la Universitat Complutense, María Jesús Rubiera Mata, amb qui tindrà una relació discreta de festeig.

Després, en haver aprovat les pertinents oposicions a funcionariat en 1978, s'incorpora com a docent a la Universitat d'Alacant des de 1979. A Alacant va arribar com un torrent de vitalitat. Va aconseguir fer que les classes de llengua i cultura àrabs es convertiren en viatges apassionants cap a una cultura i una llengua que sabia inculcar com ningú. Per aquest motiu, la seua fama com a docent no va deixar mai d'augmentar. Només arribar també funda l'ACHAA (Associació Cultural Hispano-Àrab d'Alacant), que servirà d'agent de publicitat i organització d'esdeveniments culturals relacionats amb el món àrab i el passat andalusí de les terres alacantines. Amb això, des de ben aviat, serà conegut en tots els àmbits culturals de tot València.

En 1981 contrau matrimoni amb María Jesús Rubiera Mata i aquesta es trasllada a la Universitat d'Alacant. S'inicia una nova etapa en les dues vides dels dos arabistes. A partir de llavors varen centrar el seu treball en la investigació a les terres del Xarq o Est d'Al-Andalus, en el terreny de la història, la literatura, la toponímia, etc., com en la creació d'una escola d'arabistes a la Universitat d'Alacant, i també en la consolidació d'uns estudis que derivaran en la implantació de la llicenciatura de Filologia Àrab.

Com a fita biogràfica de rellevància cal esmentar que una de les tres Càtedres de l'extingit programa PROPIO concedides a la Universitat d'Alacant va ser per a Mikel de Epalza. Aquest programa premiava els millors *curricula* investigadors del país, i Epalza va obtenir i va guanyar en 1989 una d'aquestes càtedres, que en un principi tenien una finalitat essencialment investigadora, encara que de seguida l'administració autonòmica va dir que aquestes càtedres eren com la resta, també docents. A la Universitat d'Alacant, Mikel de Epalza ha contribuït a fonamentar un

5. FRANCISCO FRANCO-SÁNCHEZ; Mikel de EPALZA: «Le docteur Mouloud Kacem et l'histoire algéro-espagne de l'époque islamique», *Al-Multaqà l-Watanî li-takrîm al-mufakkir al-marhûm li-l-Ustâd Mawlûd Qâsim Nâyt Bilqâsim, ayyâm 17, 18, 19 safar 1426 H./ 27, 28, 29 mars 2005 M.*, Alger, ed. al-Majlis al-Islâmî al-Âlâ, vol. 2, 2006, p. 211-228. F. FRANCO-SÁNCHEZ: «Mouloud Kassem y los estudios sobre historia argelina y española de época islámica», *Anales de Historia Contemporánea. Monográfico sobre las relaciones de España con el Mágreb, siglos XIX y XX*. Juan B. VILAR, Miguel HERNANDO DE LARRAMENDI, María José VILAR (Eds.), Murcia, ed. Universitat de Múrcia, vol. 23, 2007, p. 221-240.

nombrós grup d'estudiosos i deixebles que impulsa els estudis àrabs i islàmics en els seus camps més diversos i en aquesta universitat va impartir docència fins al mateix any de la seua jubilació, el 2008, any en què ens va deixar per sempre.

És extraordinàriament difícil fer una ressenya bibliogràfica de la producció de Míkel de Epalza, atesos els múltiples camps de la investigació humanística pels quals es va interessar i sobre els quals va publicar les seues assenyades reflexions. Autor molt prolífic, tinc comptabilitzades fins a les hores d'ara prop de 450 referències d'articles i llibres seus, escrits en molts idiomes. Si calgués establir un factor comú a tots ells, aquest estaria a l'entorn de la idea de la «Islamologia» com una disciplina humanística en la qual trobar els fils conductors essencials per entendre la història i civilització d'Al-Andalus i del món islàmic clàssic, així com de les relacions islamo-cristianes, en el passat i en el present. Quant a això, recordarem el Col·loqui Interreligiós que Míkel de Epalza, essent encara jesuïta, i d'altres (entre els quals es trobava el Cardenal Tarancón), van organitzar a Còrdova l'any 1978; va ser un esdeveniment en el qual van intervenir membres de la diplomàcia de tots els països àrabs i musulmans, així com del bisbat de Còrdova i altres membres destacats de la més alta jerarquia de l'episcopat espanyol. Explicava Míkel com van estar mesurant fins a l'última paraula d'un text que hauria de ser el discurs del Cardenal Vicente Enrique y Tarancón, el títol del qual és expressiu dels objectius d'aquest Col·loqui Interreligiós: *Aprecio positivo de Jesús y de Mahoma en el cristianismo y en el islam*.

Per això el savi Joan Vernet li va encomanar la traducció i l'estudi de l'obra d'una personalitat senyera en les lletres mallorquines, Anselm Turmeda (ca. 1353-1424), conegut per obres com *La disputa de l'ase*. Aquest franciscà d'origen mallorquí es va convertir a l'islam i va a anar a viure a Tunísia, on va viure de traductor, de *torsimany* en el port i en el consolat català, adoptant per això el nom musulmà de 'Abdallâh al-Tarjumân. En àrab és autor d'una obra cabdal, la *Tuhfat al-adîb fî r-radd 'alâ ahl as-salîb* ('Regal del lletrat, tractat per refutar als partidaris de la creu'), obra de polèmica islamo-cristiana en la qual es refuten diverses afirmacions i dogmes del cristianisme, la qual cosa serveix per reafirmar els postulats de l'islam. En certa manera, és el mateix que *La Disputa de l'ase*, coneguda en francès, anglès i alemany des de la mateixa Edat Mitjana, obra condemnada per la Inquisició espanyola a causa de les dures crítiques que s'hi fan contra els clergues cristians, la qual cosa va provocar la gairebé total desaparició d'aquesta obra. Des de la seua Tesi, Epalza va ser el referent obligat en la «Turmedologia» i la seua tasca de reivindicació va aconseguir que es reconstruís la tomba de Turmeda, situada al costat de la porta de Bab al-Menara de la medina de Tunísia i que es fes un acte de reconeixement oficial, com a manera perenne d'honrar-ne la memòria.⁶

Des de llavors el nom de Míkel de Epalza estarà vinculat al d'Anselm Turmeda. Així, l'Ajuntament de Palma li encarregarà una biografia de l'il·lustre personatge,⁷ i la Universitat de Mallorca, en editar un llibre sobre els escriptors mallorquins, li encomana el capítol sobre Turmeda.⁸ En 1987 li encarregaran el pròleg i les introduccions específiques a l'obra en català de Turmeda (dos volums), editades pel Consell Insular.⁹ A Barcelona, Max Cahner va promoure una traducció al català de la *Tuhfa*, realitzada per Míkel de Epalza amb Ignasi Riera,¹⁰ amb una introducció que

6. Cfr. M. E.: «La situación urbanística de la tumba de Anselm Turmeda en Túnez», *Studia in Honorem prof. M. de Riquer*. Barcelona, Quaderns Crema, vol. II, 1987, p. 637-639.

7. M. E.: *Anselm Turmeda*, Palma de Mallorca, ed. Ajuntament de Palma (Col. Biografies de mallorquins, 4), 1983, p. 103.

8. M. E.: «Anselm Turmeda (Abdallah al-Tarjumân)», *Escriptors de les Illes Balears*, Palma de Mallorca, ed. Universitat de les Illes Balears, Govern Balear, 1985, p. 10-11.

9. Anselm TURMEDA: *La Disputa de l'ase*, Pròleg de Míkel de Epalza, Palma de Mallorca, ed. Moll, 1987, p. 208. (És reimpressió de la traducció de 1928).

10. M. E. (trad. cat.); Ignasi RIERA (introd.): *Autobiografia i atac als partidaris de la Creu, per Anselm Turmeda*, Barcelona, ed. Curial, 1978, p. 17-180.

resumia l'edició de Roma amb algunes novetats bibliogràfiques, les quals seran actualitzades en l'article d'Homenatge a Francesc de Borja Moll¹¹ i posteriorment en el capítol introductorí que afegirà a la seua reedició per part d'Hiperión, en 1994.¹²

Com ja hem dit, en la seua estada com a professor universitari a Tunísia va prendre contacte amb la realitat dels moriscos expulsats d'Espanya per decret de Felip III entre 1609-14, moriscos que contribuïren al fet que aquest país fóra tal com avui el coneixem. Molt ben rebuts pel soldà tunisenc, ja que necessitava pobladors per al seu regne, el cabal humà dels moriscos i la tecnologia hidràulica introduïda per ells a la vall del riu Mdjerda, així com en les diverses artesanies de la ciutat de Tunis (especialment en la fabricació del bonet o 'xexia') van atreure des de ben aviat l'atenció de Epalza, qui va establir una profunda relació amb personalitats com Slimane Mustafá Zbiss (descendent d'un antic Llopis), prohòm de la cultura tunisenca, i tants d'altres descendents de moriscos, i hi va deixar deixebles com Abdel Hakim Slama Gafsi, M. Boughanmi, i tants d'altres, avui universitaris reconeguts internacionalment. Aconseguirà publicar en col·laboració amb altres estudiosos una obra de conjunt que durant molt temps ha estat referent dels estudis sobre els moriscos, els *Études sur les moriscos andalous*.¹³ A aquesta se li uniran amb posterioritat dues obres fonamentals, una de conjunt sobre *L'expulsió dels Moriscos*,¹⁴ i després el seu magistral resum a partir del qual s'ha començat a cridar la 'diàspora morisca', titulat *Los moriscos antes y después de la expulsión*.¹⁵ Als referits llibres cal sumar un centenar d'articles diversos sobre els moriscos, que no cal esmentar al detall. Ens permetem remarcar, sobretot, que ell i María Jesús Rubiera van ser les ànimes impulsores de la revista *Sharq Al-Andalus* que, editada per la Universitat d'Alacant, primer va portar el subtítol d'*Estudis Àrabs* i, des del 1995, va passar a subtítular-se *Estudios Mudéjares y Moriscos* (en coedició amb el Centro de Estudios Mudéjares de Terol). Si havíem de traure un factor comú de les aportacions d'Epalza als estudis sobre els moriscos, diríem que ell es va apropar al fenomen morisc com un fenomen primerament religiós: els moriscos eren musulmans ocults, i com a tals cal entendre'ls; i també des d'un punt de vista social i cultural: van generar una important literatura aljamiada i unes obres tan desconegudes com a importants, segons el que anem sabent-ne.

L'islam com a fenomen religiós va concitar la seua atenció, però la seua mirada el va portar a entendre'l com un element estructurador de l'urbanisme de les ciutats. Aquesta era la funció que atorgava a la «Islamologia»: la de factor d'explicació de la vida quotidiana dels andalusins, i dels mudéjars i moriscos. Aquesta mirada analítica cap a l'islam la va desplegar en nombroses aportacions, no sol sobre les Edats Mitjana i Moderna, sinó també amb l'anàlisi de les realitats contemporànies de l'islam actual.

Una de les primeres aplicacions de la Islamologia a la comprensió de la cultura material va suposar el naixement en 1985 de «Grup d'Urbanisme Musulmà», en col·laboració amb arqueòlegs i arquitectes que, en els breus anys que va perdurar, va veure nàixer anàlisis sobre l'estructura de les ciutats musulmanes enteses com un tot amb una lògica d'interrelació,¹⁶ i després amb interes-

11. M. E.: «Traduccions turca, alemanya i catalana de la *Tuhfa* de Turmeda», *Randa. Homenatge a Francesc de B. Moll*, Barcelona, Edicions Catalanes Curial, vol. XI/3, 1980, p. 141-144.

12. Pàgines XIII-XXIV: «Puesta al día bibliográfica sobre Turmeda (1967-1992)», que complementa la nova introducció que li va fer a l'obra María Jesús Rubiera: «Nueva presentación y prólogo», p. VII-XII.

13. S. M. ZBISS; A. S. GAFSI; M. BOUGHANMI; M. de EPALZA: *Études sur les moriscos andalous*, Tunis, ed. Institut National d'Archéologie et d'Art, 1983, 261 + 118 p.

14. M. E. (editor): *L'expulsió dels Moriscos. Conseqüències en el món islàmic i en el món cristià. Congrés Internacional 380è Aniversari de l'Expulsió dels Moriscos. Sant Carles de la Ràpita. 5-9 de desembre 1990*, Barcelona, ed. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1994, p. 418.

15. Madrid, ed. Editorial Mapfre S. A. (Col. El Magreb, nº. 2), 1992, p. 312.

16. M. E.: «Un 'modelo operativo' de urbanismo musulmán», *Sharq Al-Andalus. Estudios Árabes*, Alacant, ed. Universitat d'Alacant, núm. 2, 1985, p. 137-149; «Étude d'éléments urbanistiques d'Al-Andalus», *Les Cahiers de*

sants anàlisis sobre el paper de la mesquita,¹⁷ les seues transformacions després de la conquesta cristiana i la dona a la ciutat,¹⁸ així com un llibre sobre l'aigua,¹⁹ els banys àrabs²⁰ i la commemoració de l'origen mil·lenari de Benissa (Alacant).²¹

Un epígon inesperat van ser els estudis sobre les ràbites/ràpites, llocs de recés i retir per fer el *jihâd* individual (entès com un exercici espiritual personal). Després d'una excursió organitzada per Epalza i Rubiera al desembre de 1985 (a la qual vaig ser, com a alumne que era llavors), vam tenir la fortuna de trobar unes restes arquitectòniques en les dunes de Guardamar del Segura, immediates al paratge de «La Fonteta», en el lloc conegut com «La ciutat antiga». El futur excavador d'aquestes restes, que havia participat des d'un principi en el «Grup d'Urbanisme Musulmà», ben aviat va voler llevar-se de damunt qualsevol tipus de tutela i va iniciar una deriva personal i científica que el va portar a la ruptura amb Epalza i Rubiera i a articular un grup d'arqueòlegs diferent per a la seua excavació i estudi. Míkel, coneixedor de la importància de la institució musulmana del *ribât*, organitzarà dos congressos en Sant Carles de la Ràpita en 1989 i 1997, amb la finalitat d'aplegar els màxims especialistes i així aprofundir en el coneixement, evidenciar la importància d'aquesta institució islàmica i reivindicar el paper essencial de l'islamòleg i filòleg per entendre les institucions musulmanes i la toponímia per elles generades. Els dos congressos van generar sengles llibres, avui referència essencial sobre la matèria.²²

Tunisie. Actes du IVe. Congrès International d'Histoire et Civilisation du Maghreb. Ville et Société Urbaine au Maghreb, Tunis, ed. Faculté des Lettres et des Sciences Humaines de Tunis, tome 34, núm. 137-138, 1986, p. 136-138; M.E. (ed.): *Símposio Internacional sobre la Ciudad Islàmica. Ponencias y comunicaciones*, Zaragoza, ed. Institución «Fernando el Católico», 1991, p. 474, i dins del mateix «Espacios y sus funciones en la ciudad árabe», p. 9-23; «Algunos elementos constantes del urbanismo musulmán», *De la Aldea al Burgo. La Ciudad como Estructura Urbana y Política en el Mediterráneo*. (Revista *Mediterranea*, vol. 11). Ed. d'Aurelio Pérez Jiménez, Gonzalo Cruz Andreotti, Madrid-Málaga, ed. Ediciones Clásicas / Charta Antiqua Distribución-Editorial, 2003, p. 283-312, entre d'altres estudis.

17. M. E.: «La mezquita, reguladora de espacios urbanizados y templo de acústica», *Córdoba en la Historia: La Construcción de la Urbe. Actas del Congreso. Córdoba 20-23 de mayo 1997*, Córdoba, ed. Ayuntamiento / Fundación 'La Caixa' / Universidad de Córdoba, 1999, p. 97-110, i «Mutaciones artísticas debidas a la transformación de mezquitas en iglesias», *VI Símposio Internacional de Mudejarismo, Teruel 16-19 de septiembre de 1993. Actas*, Teruel, ed. Centro de Estudios Mudéjares, Instituto de Estudios Turoleses, 1996, p. 501-518.

18. M. E.: «La mujer en el espacio urbano musulmán», *La mujer en Al-Andalus. Reflejos históricos de su actualidad y categorías sociales*. Ed. Mª J. Viguera, Madrid-Sevilla, ed. Universidad Autónoma / Editoriales Andaluzas Reunidas, 1989, p. 53-60.

19. M. E. (dir.): *Agua y poblamiento musulmán / Aigua i poblament musulmà*, Benissa, ed. Ajuntament de Benissa, 1988, 151 p., i més tard «Note sur l'eau dans les recherches sur l'urbanisme musulman en Espagne», en J. L. MIÈGE, M. PERNEY; Ch. VILLAIN-GANDOSSI: *L'eau et la culture populaire en Méditerranée*, Aix-en-Provence, ed. Universitè de Provence, 1989, p. 23-25.

20. M. E., Enrique A. LLOBREGAT, et alii: *Los Baños Árabes en el País Valenciano*, Valencia, ed. Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana, 1989, p. 157.

21. Bernat CAPÓ (ed.): *1987. Mil·lenari Benissa*, Benissa, ed. Ajuntament, Diputació Provincial d'Alacant, 1987, p. 78.

22. M. E. (editor): *La Ràpita islàmica: Historia Institucional i altres Estudis Regionals. I Congrés de les Ràpites de l'Estat Espanyol (7-10 setembre 1989)*, Edició a cura de Míkel de Epalza, Sant Carles de La Ràpita, ed. Ajuntament de La Ràpita / I.C.M.A. / Generalitat Valenciana / Diputació de Tarragona, 1993, p. 359. 2a edició: 1994, p. 354. Els congressos primer i segon van a ser reunits en un volum únic: FRANCISCO FRANCO SÁNCHEZ (ed. actas); M.E. (dir.): *La ràbita en el islam. Estudios interdisciplinarios. Congrésos Internacionals de Sant Carles de la Ràpita (1989, 1997)*, Sant Carles de La Ràpita, ed. Ajuntament de Sant Carles de la Ràpita / Universitat d'Alacant, 2004, p. 377. A més va publicar nombrosos estudis al respecte, explicant «La espiritualidad militarista del Islam medieval. El ribat, los ribates, las rábitas y los almonasterios de Al-Andalus», *Medievalismo*, Madrid, ed. Sociedad Española de Estudios Medievales, núm. 3, Año 3, 1993, p. 5-18. Remeto al seu estudi bibliogràfic en el qual recull les referències als seus treballs i n'explica la gènesi: «Los estudios sobre las rábitas en la actualidad (1998)», *La ràbita en el islam. Estudios interdisciplinarios, op. cit.*, p. 29-41.

L'interès per l'estudi de la toponímia àrab, li'l va contagiar Maria Jesús Rubiera i publicà diversos treballs en aquest sentit, no sols relacionats amb les *ràbitas/ràpites*, sinó també per desfer errònies interpretacions històriques dels topònims àrabs o berbers, sobre les quals Pierre Guichard o Miquel Barceló havien fonamentat algunes de les seues hipòtesis:²³ albacars (recintes ramaders als castells fins al s. XI),²⁴ el doblet *Alfàs/El Campello* (l'horta/el camp de secà),²⁵ *Cid/Sid* (governador almohade),²⁶ *kanisa/Canesia* (restes de sinagogues o esglésies antigues),²⁷ *ràpita/ràbita*, etc.

D'altra banda, cal a remarcar els seus treballs sobre toponímia catalana i/o mallorquina, començant per Alcanar,²⁸ o bé sobre les *ràpites*, Almonesir, Almoster, i topònims relacionats,²⁹ o la seua interpretació de la comarca del Penedès a partir de la toponímia àrab,³⁰ que va presentar no com una anàlisi filològica de termes concrets, sinó com un estudi interrelacionat dels topònims àrabs de la comarca, explicant que d'aquesta manera la toponímia àrab pot oferir interessants informacions sobre l'estructura espacial de la mateixa comarca.³¹ No es va oblidar de la història andalusina de Catalunya, sobre la qual també va escriure alguna síntesi,³² igual que de Mallorca

23. M. E.: «Els berbers i l'arabització del País Valencià», *Miscel·lània Sanchis Guarnier*, Montserrat, ed. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. I, 1992, p. 467-492, «L'estudi comarcal dels topònims arabocatalans», *Miscel·lània Germà Colón*, Montserrat, ed. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994, p. 241-270.

24. «Funciones ganaderas de los albacares, en las fortalezas musulmanas», *Sharq Al-Andalus. Estudios Árabes*, Alacant, ed. Universitat d'Alacant, núm. 1, 1984, p. 47-54.

25. M. E.: «La dualidad Campello-Fahs en el espacio agrícola de Al-Andalus (Alicante-Castalla-Pedreguer-Madrid)», *Sharq Al-Andalus. Estudios Árabes*, Alacant, ed. Universitat d'Alacant, núm. 4, 1987, p. 159-173; «El binomi àrab-mossàrab *Al-Fahs/El Campello*, a Lleida», *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior*, Barcelona, núm. 35, 1989 març, p. 32; «La ciutat àrab i l'estructuració comarcal dels seus topònims: El cas d'Ondara (Marina Septentrional)», *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior. XVII Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica (27-29-II-1992)*, Barcelona, ed. Societat d'Onomàstica, núm. LIV-LV, 1993 setembre-desembre, p. 257-262.

26. M. E.: «Etimología árabe del Cid, como antropónimo ('El León') y como topónimo ('El señor y/o gobernador almohade')», *Sharq Al-Andalus. Estudios Árabes*, Alacant, ed. Universitat d'Alacant, núm. 7, 1990, p. 157-169; «Topònims d'origen antropomímic àrab de temps de la conquesta (Cid, Busot, Benimassot, Massoda, Benissoda, Benissaudet)», *Actes del XIV Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica (2n. d'Onomàstica Valenciana). Alacant 13-15 d'abril de 1989*. Publicades a cura de J. Colomina i R. Alemany, Alacant, ed. Generalitat Valenciana, vol. II, 1991, p. 619-627; «L'estructuració comarcal de la Marina d'Ondara en època àrab (Textos i topònims)», *Aguaits*, Dénia, ed. Institut Comarcal de la Marina Alta / Institut de Cultura «Juan Gil Albert», núm. 10, 1994, p. 7-11.

27. M. E.: «Els mossàrabs valencians i els topònims derivats de "Kanisa" àrab», *Miscel·lània d'Homenatge a Enric Moreu-Rey*, Montserrat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. II, 1988, p. 149-153; «Sobre *kanisa* ('iglesia'), *kanis* ('sinagoga') i *kanisiyya* ('ruinas religioses'): toponímia i arqueologia cristianitzades», *Qurtuba. Estudios andalusíes*, Córdoba, ed. Universidad de Córdoba, núm. 2, 1997, p. 49-57.

28. L. F. BERNABÉ PONS; M.E.: «Alcanar i la seua regió a l'època musulmana», *I Congrés d'Història d'Alcanar*, Alcanar, ed. Ajuntament, 1990, p. 59-67.

29. A més de les detallades en els volums dels congressos sobre les ràpites, més detalladament analitzada en: M.E.: «Les ràpites al Camp de Tarragona», *Serra d'Or*, Montserrat, ed. Abadia de Montserrat, núm. 374, 1991 febrer, p. 114-115; «Les ràpites (*Ràbita*) islàmiques i la toponímia catalana», *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior*, Barcelona, ed. Societat d'Onomàstica, núm. LVII, 1994 juny, p. 35-47; «Ribat, ràbites, ribates; morabits i almoràvits», *L'Alqadir. La Ràpita. 900 anys*, Sant Carles de la Ràpita, ed. Ajuntament de Sant Carles, núm. 1, 1997 març, p. 10-13; «'Sa Ràpita' de Campos, a Mallorca, Topònim araboislàmic i document històric», *Estudis de llengua i literatura en honor de Joan Veny*, Barcelona, ed. Departament de Filologia Catalana Universitat de Barcelona / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, volum II, 1998, p. 663-679.

30. M. E.: «Toponímia àrab i estructura comarcal: El Penedès», *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior. XV Col·loqui: Reus. 6-8 abril 1990*, Barcelona, ed. Societat d'Onomàstica, núm. XL, 1990 juny, pp. 76-82, i també en *Antistiana. Butlletí Informatiu*, La Ràpita (Alt Penedès), ed. Grup d'Estudis Rapitencs, núm. 10, any 3, 1990 abril, pp. 2-13

31. M. E.: «L'estudi comarcal dels topònims àrabo-catalans», *Miscel·lània Germà Colón*, op. cit. nota 23, p. 241-270.

32. M. E.: «Descabdellament polític i militar dels musulmans a terres catalanes (Segles VIII-XI)», *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (Segles VIII-XI)*, Barcelona, ed. Generalitat de Catalunya, Comissió

(la interpretació de la conquesta en el s. x per part de Còrdova i la pervivència del domini bizantí fins llavors ha estat important per entendre els fets històrics del període boirós dels segles vi-x en les Balears).³³

Entre les seues aportacions més importants, hem de situar el llibre en el qual analitza la figura de Jesús davant dels ulls dels musulmans, tant els andalusins, com els orientals, publicat primer en francès i després traduït a l'espanyol,³⁴ així com també nombrosos articles publicats sobre les influències interreligioses islam-cristianisme en l'Edat Mitjana hispàica, en els quals proposava una influència islàmica en l'origen de l'adopcionisme;³⁵ així com altres sobre el profeta Mahoma,³⁶ i els

---

del Miñenari de Catalunya, vol. I, 1991, p. 49-79; «L'estructuració del territori islàmic de Catalunya (segles VIII-XII): Vies, ciutats, fronteres, aportacions», *Actes del V Congrés Internacional d'Història Local de Catalunya. L'estructuració territorial de Catalunya. Els eixos cohesionadors de l'espai. Barcelona, 10 i 11 de desembre de 1999*, Barcelona, ed. L'Avenç, 2000, p. 13-35; «Síntesis d'història de l'Islam i Catalunya», *L'Islam d'avui, de demà i de sempre*. Equip CIDOB, direcció Mikel d'EPALZA; Rafael CRESPO, et al., Barcelona, ed. Fundació Enciclopèdia Catalana (Centre d'Estudis de Temes Contemporanis), 1994, p. 361-376.

33. M. E.: «Orígenes de la invasión cordobesa de Mallorca en 902», *Estudis de Prehistòria, d'Historia de Mayūrqa i d'Història de Mallorca dedicats a G. Rosselló Bordoy*, Palma de Mallorca, 1982, p. 111-129; «Los cristianos en las Baleares musulmanas», *Les Illes Orientals d'Al-Andalus i les seves relacions amb Sharq Al-Andalus, Magrib i Europa Cristiana (ss. VIII-XIII)*. V *Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma de Mallorca, ed. Institut d'Estudis Balearics, 1987, p. 133-143; «Precisiones sobre instituciones musulmanas de las Baleares», *Les Illes Orientals d'Al-Andalus...*, op. cit., p. 73-87; M.E.; Sol MARTÍNEZ Y MARTÍNEZ-TERCERO: «Sobre la arabización de los nombres de las islas Baleares: Maiorica, Minorica, Ebusa-Ebisa, Furmentera-Formentera», *Les Illes Orientals d'Al-Andalus...*, op. cit., p. 173-179; Juan Ignacio SÁEZ CASTÁN; M.E.: «Un nuevo texto mallorquín de Az-Zuhrí y la ganadería en las Baleares», *Les Illes Orientals d'Al-Andalus...*, op. cit., p. 47-51; M.E.; Josep AMENGUAL I BATLE: «La época árabe-islámica (I)», *Historia de las Baleares. Vol. II. Historia Antigua. Paleocristiano. El Islam*, Palma de Mallorca, ed. Formentor, Cuad. Bibliogr. núm. 18, 1989, p. 204-216; M.E.: «La época árabe-islámica (II)», *Historia de las Baleares*, op. cit., Cuad. Bibliogr. núm. 19, 1989, p. 217-228; «Mallorca bajo la autoridad compartida de Bizantinos y árabes (siglos VIII - IX)», *Asociación Hispano-Helénica. Anuario de 1989. «Homenaje a Juan Nadal»*, Atenas, ed. Asociación Hispano-Helénica, 1991, p. 143-150.

34. M. E.: *Jésus otage. Juifs, Chrétiens et Musulmans en Espagne (VIe.-XVIIe. Siècle). Jésus depuis Jésus*, París, Ed. du Cerf, 1987, 238 p. Traduït a l'espanyol com: *Jesús entre judíos, cristianos y musulmanes hispanos (siglos vi - xvii)*, Granada, ed. Universidad de Granada (Col. Chronica Nova, 59), 1999, 290 p., i també «Los moriscos frente a la Inquisición, en su visión islámica del Cristianismo», *Historia de la Inquisición en España y América*. Vol. III. *Temas y problemas*. Dirigida per Joaquín Pérez Villanueva i Bartolomé Escandell Bonet, Madrid, ed. Biblioteca de Autores Cristianos / Centro de Estudios Inquisitoriales, vol. III, 2000, p. 737-772.

35. M. E.: «Corrents islàmiques aparents i amagats a la cultura catalana medieval», *Estudi General. El debat intercultural als segles XIII i XIV. Actes de les I Jornades de Filosofia Catalana*, Girona, ed. Col·legi Universitari de Girona, núm. 9, 1989, p. 107-116; «Influences islamiques dans la théologie chrétienne médiévale: L'adoptianisme espagnol (VIIIème. siècle)», *Islamochristiana*, Roma, ed. Pontificio Istituto di Studi Arabi e d'Islamistica, núm. 18, 1992, p. 55-72; «Influencias musulmanas encubiertas en el Cristianismo latino», *Actas del I Congreso Nacional de Filosofía Medieval*, ed. Sociedad de Filosofía Medieval, Zaragoza, 1992; «Sobre el origen islámico del adopcionismo: influencias musulmanas encubiertas en el cristianismo latino», *Diálogo filosófico-religioso entre cristianismo, judaísmo e islamismo durante la Edad Media en la Península Ibérica. Actes du Colloque International de San Lorenzo de El Escorial, 23-26 juin 1991*. Organisé par la Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie Médiévale. Édité par Horacio Santiago-Otero, Turnhout, ed. Brepols (Col. Rencontres de philosophie médiévale, 3), 1994, p. 30-52; «Félix de Urgel: influencias islámicas encubiertas de judaísmo y los mozárabes del siglo VIII», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia. Homenatge al Dr. Manuel Riu i Riu*, Barcelona, ed. Universitat de Barcelona, núm. 22, vol. II, 1999-2001, p. 31-66.

36. A més dels estudis citats en la nota 34, vegeu M.E.: «Mahoma: El hombre histórico y sus valores», *Études philosophiques et littéraires. Revue de la Société de Philosophie de Maroc*, Rabat, vol. 2, 1977, p. 68-82, i en *Acción Americano-Árabe. Selección de textos*, Brasília, ed. Comparat Limitada, vol. 2, 1981, p. 403-414. I sobre el rebuig de Francesc Eiximenis sobre la figura de Mahoma: «Un logos cristià enfront de l'Islam: Eiximenis escrivint sobre Mahoma», *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura*, Montserrat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. I, 1990, p. 59-75.

alcorans aljamiats.³⁷ Precisament el seu interès pel text sagrat dels musulmans va fer que esmercés els darrers anys en la traducció de l'Alcorà, en traducció directa des de l'àrab, tasca per a la qual va tenir l'ajut de dos seus amics i investigadors amb els quals ja havia treballat anys enrere, Josep Forcadell Saport i Joan Perujo Melgar.³⁸ Amb la seua col·laboració, de Epalza es va esforçar a oferir el text corànic al lector en català amb una musicalitat interna i una estructura expositiva molt nova, que van fer aquesta traducció molt innovadora en molts sentits, especialment en l'àmbit dels trasllats corànics. Aquesta traducció va obtenir reconeixement en forma de dos premis força importants: el Premi Ciutat de Barcelona (2001) i el Premio Nacional de Traducción (2002).

No es tracta que ens detinguem en molts altres àmbits en els quals va treballar i pels quals va ser conegut: compilacions bibliogràfiques, estudis de cartografia històrica així com de les relacions i influències sociològiques i religioses entre les dues ribes de la Mediterrània. Va col·laborar intensament en l'*Índice Histórico Español*, a fi de donar a conèixer innumbrables estudis i fer palès de quina manera se sentia interessat per l'actualitat bibliogràfica, o amb la revista d'actualitat bibliogràfica *Aljamía* d'Oviedo; sempre es complaïa a trametre articles seus o d'altri, sempre que considerara que podrien resultar d'interès per als col·legues i amics. La relació epistolar de Míkel de Epalza sempre va ser intensa, puntual i generosa, i moltes de les seues amistats es van mantenir vives en el temps i en contínua col·laboració científica gràcies a la relació epistolar.

Quan Míkel de Epalza, llavors molt refet físicament de l'infart patit feia uns anys, encara en plena forma i tremp investigador, encara que amb ganes de minvar una mica el seu ritme de producció, albirava una jubilació que desitjava de cor que fóra relaxada, reconfortant i de recepció dels molts i merescuts honors que se li preparaven, en maig de 2008 va patir un malfadat accident del qual ja no reeixirà a recuperar-se. El seu traspàs va ser en desembre d'aqueix mateix any.

Ens ha deixat l'infatigable treballador, l'impulsor d'un incomptable cabal de recerques, però també l'amic sociable, de somris perpetu i amable, l'excel·lent conversador que fou Epalza. L'alta estima, el reconeixement i l'afecte que va sembrar a dolls, no deixa d'arribar-nos des dels llocs més insospitats, la qual cosa no és sinó una mostra que a la Universitat es transmet humanisme, però també grans dosis d'humanitat.

Francisco FRANCO SÁNCHEZ
Universitat d'Alacant

37. Luis Fernando BERNABÉ PONS; M.E.: «Novedades bibliográficas sobre el Corán y Mahoma», *Sharq Al-Andalus. Estudios Árabes*, Alacant, ed. Universitat d'Alacant, núm. 5, 1988, p. 235-240.

38. M. E.: (trad. catal., est.): *L'Alcorà*, amb la col·laboració de Josep V. FORCADELL SAPORT i Joan PERUJO MELGAR, Barcelona, ed. Proa, 2001, 1277 p. Estudis sobre aquesta traducció: «Alguns antecedents islamocristians de la primera traducció completa de l'Alcorà al català», *Randa. Homenatge a Miquel Batllori*, Barcelona, ed. Curial Edicions Catalanes, núm. 48, vol. I, 2001, p. 13-26; «Com traduir l'Alcorà per als qui no saben àrab?», *L'Espill*, València, ed. Universitat de València/Edicions 3i4, núm. 8-9, 2001 tardor-hivern, p. 136-146; «El Corán '(Qurán, Alcorán)' en sus traducciones españolas, desde la Edad Media hasta el presente», *Morada de la palabra. Homenaje a Luce y Mercedes López-Baralt*, Puerto Rico, ed. Universidad de Puerto Rico, vol. 1, 2002, p. 538-560; «Traduccions catalanes de l'Alcorà», *Joies escrites. Els fons bibliogràfics àrabs de Catalunya. yawâhir maktûba. Maÿmûât al-masâdir wa-l-marâÿi' al-'arabîya fî Qatalûniya*. Edició de Josep Giralt, Barcelona, ed. Institut Català de la Mediterrània, Lunwerg, Generalitat, 2002, p. 101-113; «Antecedentes islamocristianos concretos de la traducción del Corán al catalán», *'Ilu, Revista de Ciencias de las Religiones*, Madrid, ed. Universidad Complutense, núm. 8, 2003, p. 213-223; «Especificidades religiosas de la lengua árabe y sus traducciones», *Traducir del árabe*, Barcelona, ed. Gedisa, 2004, p. 43-106. Joan M. PERUJO; M.E.; Josep V. FORCADELL: «L'Alcorà en català: traducció literària d'un text sagrat», *Quaderns. Revista de traducció*, Barcelona, ed. Universitat Autònoma de Barcelona, núm. 12, 2005, p. 227-244. Els cinc estudis que s'ofereixen al final de la traducció catalana han estat traduïts al castellà i reunits en el següent llibre: M.E.: *El Corán y sus traducciones: Propuestas*, con la colaboración de Josep V. FORCADELL y Joan M. PERUJO, Alacant, ed. Universitat d'Alacant, 2008, p. 340.